

AFB. 1. ARNHEMSE BORDEN, BLAUW EN VEELKLEURIG, GROOT VUUR, GEMERKT MET HAAN EN B.
GEM. MUSEUM, ARNHEM EN COLL. N. v. G.

De Arnhemse Aardewerfabriek 1759-1773

door J. M. NOOTHOVEN VAN GOOR

I. Inleiding; Archivalische vondsten.

De bestudering van de Europese Ceramiek, zowel aardewerk als porselein, bestaat nu ruim een eeuw, en dit uitgebreide terrein, rijk aan werken, die de vreugde van kenners en verzamelaars zijn, is zowel doorvorst in zijn geheel als voor iedere fabriek afzonderlijk.

De Fransen zijn de eersten, die de rij der auteurs openen, op het laatst culminerend in de werken van Hoffman, Hannover en Honey, wiens „Dictionary of European Ceramic Art” zo juist verschenen, wel het hoogtepunt vormt als lexicon van dit zo moeilijke onderwerp.

Er resten echter in onze kennis nog zeer veel leemten. Het schijnt ons toe, dat de schrijvers van monographieën der manufacturen en grote productiecentra te dikwijls hun onderwerp op een te nauw begrensde terrein hebben geplaatst, een weinig vergetend, dat de manufactuur, welke zij beschreven, producten heeft gemaakt, die naar de smaak van de tijd waren en dat daarom dikwijls deze makelij, op enige bijzonderheden na, gelijk op die van menig ander ceramiek-centrum, dichtbij of ver verwijderd.

Het is immers vooral aan de arcanisten toe te schrijven, dat zowel kleuren, vormen en décors bij de ene fabriek te vinden zijn, welke ook bij andere voorkomen. Want deze arcanisten, die het geheim (Grieks: to arcanon) bewaarden van het maken der substantie, kleuren, vormen en versieringen zowel van fayence als van porselein, reisden rusteloos geheel Europa door, trekkend van de ene naar de andere manufactuur. Klassieke voorbeelden hiervan zijn o.a.: Louis Gerverot en Adam Friedrich von Löwenfinck.

Wat nu de producten der Arnhemse Aardewerfabriek (1759—1773) betreft, zo vinden wij deze voor het eerst vermeld door Auguste Demmin. In zijn *Guide de Fayences et Porcelaines* van 1863 schrijft hij deze toe aan een Amsterdamse fabriek, opgericht, volgens hem, door Hartog van Laun en Brandeis, als merk een haan voerend. Albert Jacquemart volgt hem daarin in 1871.

Kasteleijn had in 1789 zijn boek, ten dele een vertaling, van het werk van de graaf de Milly over de porseleinfabricage het licht doen zien. Daaraan heeft hij aan het slot een apart hoofdstuk voor het Hollands porselein toegevoegd. Merken noemt hij nergens, doch uitvoerig wijdt hij uit over de aardewerfabriek van Arie Blankers op de Overtoom te Amsterdam van 1754—1764.

Tot heden is echter nooit met zekerheid vastgesteld, dat een bepaald voorwerp van deze manufactuur afkomstig zou zijn. De bewering van Kasteleyn, dat de fabriek van Blankers door de Graaf van Gronsveldt zou zijn overgenomen, blijkt weerlegd door het archivalisch onderzoek van Mr. Oldewelt¹⁾ die aantoonde dat Gronsveldt, de oprichter der Weesper porseleinfabriek, deze heeft overgenomen van de reeds aldaar bestaande fayencerie van Mac Garthey. Rust²⁾ laat nog in het midden of later Gronsveldt een deel der inventaris van Arie Blankers heeft overgenomen.

Kasteleyn noemt onder de voorwerpen van Blankers allerlei objecten, die bij de Arnhemse fayence ook voorkomen, zoals die in de advertentie in de Amsterdamse Courant van 1763³⁾ beschreven worden. (Zie bijlagen A I en A II). Deze vragen rijzen nu: Was Arie Blankers een grossier, die uitsluitend producten van verschillende andere fabrieken verkocht o.a. van Delft en Arnhem, of maakte hij zelf ook aardewerk? Tenslotte kan men nog deze mogelijkheid overwegen: Heeft Blankers soms producten van elders — en dan in het bijzonder van Arnhem — overgedecoreerd in het kleine vuur, zoals 20 jaar later Lijncker dit in zijn Haagse fabriek heeft gedaan met buitenlands porselein?

Mr. Oldewelt vond echter⁴⁾, dat Blankers wel degelijk een plateel-

¹⁾ Mr. W. F. H. Oldewelt, *Oud-Holland* 1933, p. 82.

²⁾ W. J. Rust, *Nederl. Porselein* 1952.

³⁾ F. W. Hudig, *Oud-Holland* 1937, p. 12 en 13.

⁴⁾ *Amstelodamum* XXVII, 1930, p. 313.

AFB. 2. TERRINE VAN ARNHEMS AARDEWERK MET DELFTS-CHINEES DECOR, BLAUW, GROOT VUUR.
COLL. NOOTHOVEN VAN GOOR, ARNHEM.

draaijer uit Delft: Matthijs Arends in dienst had. Derhalve zijn door hem wel zeker ook voorwerpen vervaardigd.

Blankers was een echte Amsterdamse zakenman, die eerst zeilmaker was, dan verhuurder van zijn établissement als Franse schouwburg en vervolgens directeur werd der fayencerie naar hem genoemd „de Blankenburg”, later „het fort de Eendracht” aan de Overtoom. Schrijft Bicker Raye ook niet in zijn dagboek hoe hij zelf voor $\frac{1}{32}$ portie had in het schip Vrouw Maria Anna, dat op Suriname en Indië voer? Bedoeld schip werd op 24 Mei 1756 aan de Heer Blankers verkocht voor de som van f 10.260,—.

Wichers Hoeth⁵⁾ deelt mede, dat Blankers na de brand der Franse Schouwburg in 1754, door Jacob Bicker Raye en Kasteleyn vermeld, de fayencerie ter plaatse heeft opgericht.

Reeds in 1758 was Blankers finantieel gedwongen de belendende terreinen aan Baron E. F. de Hadel te verkopen, die gehuwd was met één der ervende nichten van de juist overleden Gerard Rogge, rijke zakenvriend en grootste crediteur van Blankers. Deze de Hadel wordt door Kasteleyn ten onrechte Baron van Haren genoemd. Tezamen met zijn zwager Baron van Pallandt was hij in 1760 eigenaar geworden van de Blankenburg, doch, naar Kasteleyn vermeldt, was Arie Blankers nog directeur, totdat in 1764 de fabriek definitief werd verkocht en opgeheven. De figuur van Arie Blankers vertoont veel trekken van overeenkomst met die van Johan van Kerckhoff, de directeur van de Arnhemse fabriek. Ook hij was eerst in een geheel andere branche werkzaam en wel als distillateur in spiritualiën en is dit naast het directeurschap der fayencerie nog tot het laatst toe gebleven.

⁵⁾ Amstelodamum 1942, p. 117.

De eerste, die met de opvatting heeft gebroken, dat het aardewerk met haan gemerkt te Amsterdam werd gemaakt, was Henri Havard.

Reeds in 1873 ontdekte hij in de toen zich vormende verzameling van Evenepoel, thans in het Cinquantenaire-museum te Brussel, de reclame-plaque der fabriek met het opschrift „Arnhemse Fabrique” waarboven de haan stond. Hij heeft daarna het Rijks-archief te Arnhem geraadpleegd en publiceerde zijn vondsten in een artikel der Gazette des Beaux Arts in 1879, waarbij hij mededeelde, dat Johan van Kerckhoff de stichter der fabriek was, die de haan als merk gebruikte.

Het is wenselijk hierop de aandacht te vestigen en Havard de eer te geven, die hem toekomt.

In een tijd, toen bij ons zeer weinigen om Nederlandse ceramiek gaven — men raadplege de vragen en antwoorden daarover in de Navorschers van 1852 en 1853⁶⁾ — heeft hij de grondslagen van de kennis daarvan gelegd. Gedurende zeven jaren heeft Havard in onze landen vertoefd en onze taal geleerd om daardoor zelf in de stadsarchieven van Delft⁷⁾ en ook van Arnhem de originele stukken te kunnen raadplegen. Ook heeft hij in de toenmaals bekende verzamelingen van Delfts aardewerk in Europa de objecten overal opgezocht en deze bestudeerd. Teveel worden hem in de huidige Nederlandse litteratuur uitsluitend zijn onjuiste toeschrijvingen en verkeerde interpretaties van Delftse merken verweten, terwijl zijn fundamenteel werk niet genoeg wordt belicht. Pionierswerk is moeilijk en daaraan kleven dan ook zeer veel fouten, welke later door nieuwere vondsten achterhaald kunnen worden.

In 1900 publiceerde V. G. A. Bosch⁸⁾ zijn belangrijk artikel waarin, melding wordt gemaakt van een memorie in het stedelijk archief te Delft, waarbij de drie dekens van het stedelijk plateelbakkersgilde: A. van der Ceel, A. van Hoorn en Lambertus Sanderus berichtten, dat er omstreeks 1755 te Arnhem een plateelbakkerij was opgericht en veel werklieden Delft verlieten om zich daarheen te begeven, maar dat deze fabriek zich niet staande kon houden en reeds in 1772 werd opgeheven.

Daarop volgt een zeer belangrijke ordonnantie van 1760 waarbij Johan van Kerckhoff aan de Raad der stad Arnhem verzoekt om vrije doorgang door de Rijnpoort en waarbij aan de poortenaar daarvan een lijst ter hand werd gesteld met namen der werklieden, schilders en vormers, in zijn fabriek, gelegen aan de Oude Kraan bij de Oude Haven buiten de Rijnpoort.

Deze bron was Havard ook bekend. Hij betreurt evenals Bosch, dat deze lijst niet gevonden kon worden, daar wij dan de namen der arbeiders aan

⁶⁾ Merkwaardigerwijze wordt juist een eeuw later op de vraag of er te Arnhem een „porseleinfabriek” bestaan heeft, ontkennend geantwoord.

⁷⁾ Havard: Fayence de Delft 1878 en Céramique Hollandaise 1909.

⁸⁾ V. G. A. Bosch: Gelre III, 1900, p. 189 v.v.

AFB. 3. GRAVURE VAN J. E. NILSON: VESPER.

AFB. 4. SNUIFDOOS, ARNHEMS AARDEWERK. ZIJ-AANZICHT, DECOR NAAR NILSON. KLEIN VUUR, ROSE CAMAIEU. H. 4,5 c.M.; Br. 4,7 c.M.; L. 8,4 c.M. GEM. MUSEUM, ARNHEM.

AFB. 5. SNUIFDOOS, ARNHEMS AARDEWERK, BINNENZIJDE DEKSEL. DECOR NAAR NILSON: VESPER. GEM. MUSEUM, ARNHEM.

de fayencerie te weten waren gekomen. Bosch vermeldt vervolgens het proces, dat in 1767 gevoerd is tussen van Kerckhoff en een der arbeiders wegens te lage lonen. Daaruit leert men de namen van drie Delftse arbeiders kennen, namelijk Jan van Dusseldorp, Jan van Someren en Deumer; verder ook welke voorwerpen er werden gemaakt en tevens de prijzen daarvan.

Ook kwam de naam van Samuël Jacob Hanau als artistiek leider te voorschijn en het jaar waarin de fabriek begon te werken, namelijk 1760 en niet 1755. Havard verwerkt dan in 1909 deze nieuwe gegevens van Bosch in zijn „Céramique Hollandaise”.

Tenslotte volgt dan de zeer uitvoerige en gedocumenteerde publicatie van wijlen Prof. F. W. Hudig in dit tijdschrift in 1937, waar in chronologische volgorde de archiefvondsten, bijna alle uit het Rijksarchief te Arnhem geput, voorkomen. Hudig voegt er nog een nieuwe vondst aan toe, namelijk het verzoekschrift van de Fabriqueur S. J. Hanau, 7 Juli 1774 aan de koning van Denemarken gericht om in Pinnenberg te Holstein een fayencerie op te richten, waarin Hanau als aanbeveling zegt gedurende 17 jaar in Holland een Fayence-fabriek gedreven te hebben. Volgens Hudig stemt dit niet overeen met het aanvangsjaar 1760 der fabriek, waaruit zou blijken, dat Hanau nog drie jaar buiten Arnhem werkzaam is geweest. Hudig keert dan toch tot de eerste opvatting van Demmin terug, dat er wel degelijk verband moet bestaan tussen de fabrieken van Arie Blankers en Johan van Kerckhoff en oppert de mogelijkheid dat Hanau van de eerste naar de laatste zou zijn overgegaan met medenemen van de Delftse arbeiders. Daartegen pleit, dat Hanau in zijn bovenvermelde sollicitatie nadrukkelijk over „eine Fayence Fabrique” spreekt, waarmee dan alleen de Arnhemse bedoeld kon zijn.

In zijn uitgave van 1863 vermeldt Demmin, dat hij bij een zoon van Brandeis, die met Hartog van Laun de Amsterdamse fabriek had opgericht, nog een authentiek stuk aardewerk met de haan gemerkt te Amsterdam vond. Hartog van Laun zou een Joods-Duitse geleerde zijn geweest en oorspronkelijk Herzog geheten hebben en uit Breslau afkomstig zijn. Hij zou eerst porseleinschilder en fabrikant zijn geweest⁹⁾. Later overgaande tot instrumentmaker heeft hij het planetarium te Amsterdam in Felix Meritis gemaakt en is, 85 jaar oud, op 2 Maart 1815, overleden. Verder vond Demmin deze fayence „aujourd’hui devenue introuvable” nog bij Weckerlin in Den Haag, n.l. twee fruitmanden met Watteau-décors en een „fontein” in een Parijse collectie¹⁰⁾.

Dan vermeldt Demmin nog de fabriek aan de Overtoom van Arie Blankers, gegevens, welke hij blijkbaar van Kasteleyn heeft overgenomen en waarvan hij ook geen merk opgeeft.

⁹⁾ Dr. A. Schönberger deelde ons mede, dat inderdaad Laun destijds een ceramiek centrum in Bohemen was. Laun is gelegen aan de rivier de Eger, dicht bij de plaats waar deze rivier uitmondt in de Elbe.

¹⁰⁾ V. G. A. Bosch vermeldt ook een Arnhemse fontein in de collectie Th. de Bock in Renkum.

In 1873, in een volgende uitgave van zijn Guide, zegt Demmin, dat deze Hartog van Laun en Brandeis ook een fabriek te Arnhem hebben opgericht volgens een mededeling van S. J. Müller in de Navorscher van 1853.

Wij konden in de Navorschers van 1850 tot 1873 geen vermelding daarvan vinden. Deze mededeling wordt volgens Demmin bevestigd door de vondst van Havard van de reclame-plaque der Arnhemse fabriek in de verzameling Evenepoel. Om dit onderwerp niet te gecompliceerd te maken, hebben wij de jaartallen, welke Demmin erbij noemt, weggelaten, daar hij in zijn Guides steeds onjuiste jaartallen en literatuurbronnen opgeeft! Inderdaad blijken nu toch Demmin en Hudig gelijk te hebben. Immers, in het Gemeente-Archief van 's-Gravenhage komt een afschrift van een acte voor van J. Muller, verleden voor Notaris Sijthoff te Den Haag. (Bijlage B).

Op 10 Mei 1765 compareerden voor genoemde notaris, Samuël Jacob Hanau uit Arnhem en Hartog Marcus uit Amsterdam. Beiden aan de notaris voorgesteld door de bankiers Boas te Den Haag.

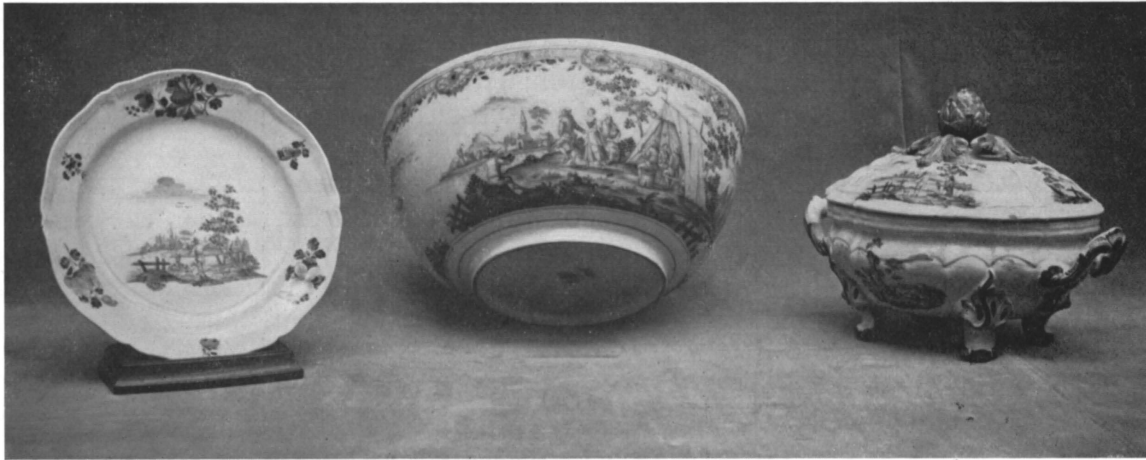
Zij blijken reeds 24 November 1758 te Amsterdam een „Fabricq van Delfts Porceleijn” te hebben opgericht onder voorwaarde, dat het S. J. Hanau zou vrijstaan zich tot betrekking van genoemde fabriek ook te mogen „engageren” met iemand anders zonder daarvan aan Hartog Marcus kennis te geven. Vervolgens dat S. J. Hanau zich in 1759 „tot het aengaen van de voorz. Fabricq binnen de stad Arnhem hebbende geëngageerd met de Heer Jan van Kerckhoff.” Zo blijken dan toch de „on dit's” van Demmin een grond van waarheid te bevatten!

Hieruit ziet men, dat Hanau inderdaad niet te Amsterdam behoeft gewerkt te hebben, maar van 1759 af te Arnhem is geweest, volgens zijn eigen opgave dus nog een jaar eerder. Ook vindt men hier de definitieve stichtingsdatum der Arnhemse fabriek.

Wanneer wij ons evenals Hudig aan hypothesen zouden durven wagen, dan zouden wij die van hem juist willen omdraaien. Zou niet onder het Amsterdamse goed veel Arnhems schuilen?

Het zou ook het internationale karakter van beide fabrieken kunnen verklaren, immers Israëlieten hebben altijd veel internationale connecties gehad, zoals later zal blijken bij de Arnhemse fabriek.

Het is tot heden niet gelukt de oorspronkelijke stichtingsakte der „Fabricq van Delfts Porceleyn” te Amsterdam in 1758 op te sporen, evenmin om nadere bijzonderheden te vinden betreffende de persoon van Brandeis in het Amsterdamse Gemeente-Archief. Wel wees ons Dr. Hart, hoofdarchivist aldaar, op het feit, dat in het midden der achttiende eeuw zeer veel Joden tengevolge van progroms uit Oost Europa naar de Nederlanden zijn geïmmigreerd en in Amsterdam o.a. de Hoogduitse Synagoge hebben gesticht. Tot dezen kunnen zeer zeker Hartog van Laun, alias Hartog Marcus, Brandeis en S. J. Hanau gerekend worden.

AFB. 6. ARNHEMS AARDEWERK, GROOT VUUR, DECOR NAAR RUGENDAS.

COLL. N. v. G., ARNHEM, MUS. CINQUANTENAIRE, BRUSSEL, VERZ. HEMERT, WASSENAAR.

Bij de Amsterdamse manufactuur noemt Kasteleyn Wullen Tusnig, waarvan Hudig terecht opmerkt, dat deze een Duitser was. Arie Blankers zou dan ook goed van J. van Kerckhoff verkocht kunnen hebben zowel on-gemerkt als gemerkt, gelijk Demmin bij de zoon van Brandeis heeft aan-getroffen. Dit zou dan ook de verklaring kunnen zijn dat de beschrijving der objecten van Blankers door Kasteleyn zo geheel overeenstemt met die pro-ducten, welke in de advertentie in de Amsterdamse Courant van 1765 als Arnhems worden aan-geprezen. (Zie bijlage A I en II)

Havard is de eerste, die de aandacht erop heeft gevestigd, dat de af-beelding op de reclame-plaque der Arnhemse fabriek naar een Duitse gravure is gemaakt.¹¹⁾ Hoewel hij de gravure van Nilson, Atalanta, mede heeft afgebeeld in zijn uitgave van 1909, noemt hij toch Watteau en Lancret als voorbeelden der versieringen op de fayence-stukken. Hudig vond bovendien een afbeelding op slabakken van Arnhems goed, die naar de serie der „Tabak, The und Cafe-sierathen” van Nilson waren gemaakt.

Zowel Havard als Hudig wijzen op de zeer verschillende en afwijkende vormen van het Arnhems ten opzichte van het Delfts. Deze twee feiten: de zeer verschillende vormen en de afbeeldingen naar Nilsons gravures wijzen in de richting, dat of Hollandse artisten Duitse gravures moeten hebben gebruikt, zoals Riesebieter¹²⁾ dit aanneemt, of buitenlanders zelf te Arnhem hebben gewerkt en de gravures van Nilson hebben meegenomen, welke tot nog toe niet bij het Delfts zijn gevonden.

¹¹⁾ Zie Havard 1909, Fig. 101 en Planche XVIII.

¹²⁾ Riesebieter: Oude Kunst, Erven Bohn Haarlem, 6e Jrg. No. 7, 1921, p. 155 en Deutsche Fayencen 1920, p. 281.

AFB. 8. LAVABO VAN ARNHEMS AARDEWERK. BLAUW, GROOT VUUR, DECOR NAAR RIEDINGER.

MUS. CINQUANTENAIRE, BRUSSEL.

In een stuk in het Arnhemse archief ziet men dat van Kerckhoff, aan wien het burgerschap, dat hem steeds geweigerd werd omdat hij Rooms Katholiek was, beweert, dat vele vreemdelingen zich metterwoon in de stad Arnhem gevestigd hadden om in zijn fayencerie te werken. (Zie bijlage C).

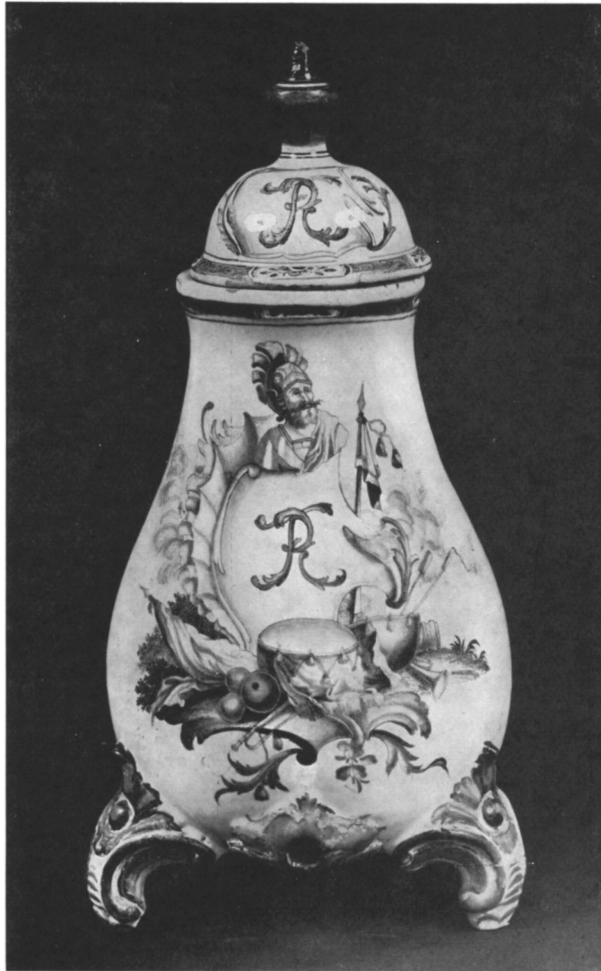
Men kan dit zo opvatten, dat het lieden waren, die buiten Arnhem, doch toch uit de Verenigde Nederlanden stamden, maar ook, dat zij werkelijk uit het buitenland kwamen!

Het antwoord op deze vragen geeft nu een advertentie in de Frankfurter Oberpost-Amts Zeitung van 17 Dec. 1759, vermeld door Zais¹³⁾ in zijn boek over de Höchster Ceramiek welke als volgt luidt:

„Es wird hiermit bekannt gemacht, dass zu Arnheim eine neue Porcellanfabrique aufgericht worden ist. Personen, so sich tüchtig finden darinnen zu arbeiten, als Dreher, Maler und Putzrer können sich an obgemeldten Ort bei Jan van Kerckhoff oder bei S. J. Hanau melden, auch bei dem Verleger dieser Zeitung nähere Nachricht bekommen. Die sich von nun an bis Januario 1760 melden, bekommen nicht nur gutes Salarium auch ihre Reisekosten vergütet.“

Hierdoor is het komen vast te staan, dat de directeuren der Arnhemse

¹³⁾ E. Zais: Die Kurmainzische Porzellan-Manufactur zu Höchst, Mainz, 1887.

AFB. 8. KOFFIEKAN VAN ARNHEMS AARDEWERK. BLAUW, GROOT VUUR. CARTOUCHE NAAR NILSON (MARS). MONOGRAM T. R. VAN L. A. BARON TORCK VAN ROSENDAEL (GELD.) MUS. CINQUANTENAIRE, BRUSSEL.

fabriek buitenlandse arbeiders trachtten te verwerven en wel die van de fabrieken te Höchst, het belangrijkste ceramiekcentrum in West-Duitsland, 10 KM. ten Westen van Frankfort aan de Main gelegen, en uit de laatstgenoemde stad.

Waarschijnlijk zal door S. J. Hanau dit voorstel zijn gedaan, daar hij vermoedelijk uit deze contreien kwam en het hem ook bekend moet geweest zijn in welke benarde finantiële positie de Höchster fabriek juist in die vijftiger jaren der 18de eeuw verkeerde¹⁴⁾, evenals de fayencerie te Frankfort.

De volgende vraag welke op te lossen was, is deze: Is aan dit verzoek ook gevolg gegeven?

In het Rijksarchief te Arnhem had men tot nog toe geen aanknopings-

¹⁴⁾ Zie Zais l.c.

Ook uit de geboorteregisters blijkt dat al deze in nauw verband met elkaar hebben gestaan, want zodra er bij het ene paar kinderen worden geboren, is het andere getuige daarbij.

Nu was de laatste vraag, die om oplossing vroeg: Zijn in de stadsarchieven van Frankfort en Straatsburg al deze namen terug te vinden? Inderdaad bleek dit zo te zijn! Zowel in het stedelijk archief van Frankfort aan de Main als het kerkelijk register te Straatsburg vindt men deze personen terug. (Zie bijlage H I en II).

Uit deze archivalia en uit de literatuur blijkt, dat drie familiegroepen in Arnhem gekomen zijn en wel: Schiebler of Schübler uit Neurenberg, de Freund-Goppertgroep zowel uit Frankfort als uit Straatsburg en tenslotte eveneens uit beide steden afkomstig de Kuntze's.

Riesebieter vermeldt Johann Karl Wolfgang Freund als arbeider in 1684 in de Frankfortse Aardewerkfabriek terwijl de Kuntze's zowel in de fayencerie te Höchst als in die te Hanau hebben gewerkt.

In de uitgebreide lijst, welke Zais opgeeft van de arbeiders en artiesten die te Höchst hebben gewerkt, komt geen van deze namen voor, uitgezonderd die van Kuntze's, maar niet met de voornamen van Franz en Igel, evenzo in de lijst van de arbeiders te Hanau door Zeh vermeld.

Het is aannemelijk, dat indien men emigreert, men dit veelal op jeugdige leeftijd doet; zoals blijkt is de leeftijd van deze nieuw aangekomen Lutherse lidmaten, uitgezonderd van het echtpaar Schübler, tussen 20 en 30 jaar. Het is niet bewezen, dat al deze personen uitsluitend uit de Höchster fabriek moeten zijn gekomen, immers Frankfort vormde destijds een ceramiëcentrum met de volgende fayencerieën in de omgeving: Höchst 8 K.M. ten Westen, Offenbach 8 K.M. ten Oosten en Hanau 16 K.M. ten Oosten, alle aan de Main gelegen.

In het midden der 18de eeuw liep de Frankforter fayencerie ten einde. Riesebieter deelt mede, dat de jonge advocaat Johann Wolfgang Goethe voor een der directeuren een proces voerde tegen de andere, terwijl in die tijd, zoals Zais vermeldt, de Höchster manufactuur haar eerste crisis doormaakte. De zevenjarige oorlog (1756—1763) kan ook ongunstige invloed op de productie hebben gehad. Hoe merkwaardig de trek der Nederlandse plateelbakkers in de 17de eeuw naar Frankfort a/M. verloopt, terwijl in de 18de eeuw het omgekeerde geschiedt, vindt men in de bijlagen E en F, de correlaties tussen Höchst en Straatsburg in bijlage G. Eén artist konden wij wel bij Zais en Zeh vinden, die niet in de Arnhemse kerkregisters voorkomt. Van deze is bekend, dat hij zeker te Höchst en te Hanau heeft gewerkt. Zijn naam is Christian Gottlieb Kuntze, de bekende blauwschilder aldaar.

Het geslacht Kuntze is vooral bekend als edelsmeden, o.a. te Breslau en te Augsburg, emailleurs en ceramiëschilders. Johann Philipp, 1698—1759, wonend te Straatsburg, vluchtte ten gevolge van de godsdienstoorlogen naar

Frankfort. Daar waren bekend zijn zoons Johann Andreas, 1732—1770, en de jongere broeder Christian Gottlieb, geboren 1736, beiden als emailleurs en ceramiëkschilders. Deze laatsten noemt Riesebieter „arkanistische Wanderburschen”. Zais ¹⁵⁾ vermeldt, dat Christian Gottlieb Kuntze in Arnhem een zoon werd geboren, dit kon niet anders of hij moet in deze stad gewoond en bij de fabriek van J. van Kerkhoff hebben gewerkt. Blijkbaar was hij geen lidmaat der Lutherse kerk, anders was hij wel door Ds. Buscher in de registers vermeld. In de litteratuur was het niet bekend, wanneer hij overleden is. In de Amsterdamse Courant van 11 Maart 1810 vinden wij:

Heden ontvangen wij uit Bonn de treurige tijding, dat onze geliefde Vader Christian Gottlieb Kuntze, op den 7en dezer aldaar in den ouderdom van ruim 76 jaren overleden is. Ik geef van dit mij smartelijke verlies hiermede kennis aan nabestaanden en vrienden met verzoek van brieven van rouwbeklag verschoond te blijven. A. Kuntze, mede uit naam van broeders en zusters, Amsterdam den 11en van Lentemaand 1810.

Waarschijnlijk is het dat Igel en Frantz Kuntze òf broers òf neven van Christian Gottlieb zijn geweest; wegens leeftijdsverschil kunnen het geen zoons zijn geweest. (Wordt vervolgd)

BIJLAGE A I.

P. J. KASTELEYN: DE PORCELEINFABRIEK Pag. 217—220 Uitg. Blussé Dordrecht 1789.

In de Provincie Holland is ook van tijd tot tijd eene en andere Porceleinfabriek tot stand gebracht. Nog dagelijks hoort men spreken van eene gewezene Porceleinfabriek op den Overtoomschen weg, nabij Amsterdam. Dan hoewel 'er aldaar nimmer zóódanig eene, maar wel eene Fabriek van keurig Aardewerk heeft plaats gehad; zoo is het echter der moeite waardig, dat wij deswegens te deezer plaatse, aan den lezer het volgende zaakelijke en korte bericht mededeelen.

Na 'er in den jaare 1754 zeker gebouw¹⁶⁾ door den brand in de asche gelegd was, in 't welke een troep Fransche Comedianten speelde, werdt daar een Fabriek van Aardenwerk opgericht. Hetzelve werdt op 't einde van 1756 voltooid; en kreeg den naam van Blankenburg; zijnde dit het eigen gebouw, 't welk nog heden bekend is, onder den naam van 't Fort de Eendragt: staande op 't midden van den Overtoomschen weg, onder het grondgebied van Amstelveen, even buiten Amsterdam. De Fabriek werdt nog in 't zelfde jaar begonnen en voortgezet, voor rekening der heeren Eigenaars; zijnde de Baron van Haeren en de Baron van Palland; en wel onder directie van zekeren Zeilenmaker, genaamd Arie Blankers, een onderneemend en werkzaam man, naar wien dan ook het gebouw den naam van Blankenburg voerde.

De Meester of eerste werkmán der Fabriek was zekeren Wullen Tusnig, een zeer kundig Stukadoor. Zijn voornaamste arbeid was het ordonneeren en vervaardigen der modellen en vormen. Ik heb veelerhande aarden vaten van onderscheidene soorten gezien, welke alhier gefabriceert worden. De specie zelf brengt ons het eertijds oude en waarlijk fraaije Delftsche Aardenwerk als voor 't oog; en wat de vorming aangaat, zoo toont deeze genoegzaam dat de genoemde Tusnig een kunstenaar geweest zij, die een vrij goeden smaak aan zijne bewerkingen wist te paaren.

Niet alleen dat men 'er alle mooglijke vaatwerken, welke tafel en keuken vereisschen,

¹⁵⁾ Zais, Porzellan Manufactur zu Höchst, p. 180: Dass dieser jungere Kuntze (nl. Christian Gottlieb) sich zu Arnheim auf gehalten hat, geht aus den Personalien seines 1761 dort geborenen Sohnes, des Malers Johann Christian hervor (Civilstand der Stadt Kölln).

¹⁶⁾ Deze Franse schouwburg is afgebeeld op blz. 259: Muziekleven in Nederland in de 18de eeuw, door Dr. D. F. Scheurleer, 1909, terwijl het gebouw: de Blankenburg, later „t Fort de Eendragt”, nog aan de Overtoom staat.

bereidde; maar met verwondering zag ik meermaalen allerlei gevogelte, keurig naar 't leven gebakken en beschilderd, hetzij tot cieraard, of ingericht tot Secoupen, Therines, Boter- Zuiker- en Mostertpotten, enz. alsmede de schoonst geordende Vasen, Groepen, Kandelaars, Beelden en veelerhande kleiner werkstukken van smaak. Jammer, dat zommige stukken te zwaar en dus wat lomp waren. Het verglaasd is ten uitersten blank en glansrijk. De koleuren der vaten zijn in 't algemeen zóó schoon, als men ze op Porcelein zoude kunnen eisschen, en de beschildering draagt meerendeels blijken van oordeel en smaak. Zelfs heb ik stukken, voornamelijk schotels en borden, gezien, welke zoo keurig geschilderd en zoo glansrijk verguld waren, dat men ze, op 't eerste gezigt, voor Porceleinen vaten aanzag. Het schijnt mij buiten tegenspraak te zijn, indien de ondernemers of bewerkers deezer Fabriek, zóó veele Scheikundige gronden hadden bezeten, dat zij het nodig bijmengzel tot de halfverglaazende eigenschap der aarde nodig, gekend hadden, benevens de wijzen der onderlinge verbinding, het hen zoude gelukt zijn om wel ras het schoonste Porcelein te fabricieren. Ik had nog moeten zeggen, dat de stukken een zeer sterken, zuiveren en helderen klank veroorzaken, als men 'er aan slaat; dat ze eene goede hette, zonder bersten, kunnen verduuren, en dat ik nooit eenig stuk uit die Fabriek zag, waarvan het verglaasd bersten of scheidingen vertoonde.

Niettegenstaande alle de goede eigenschappen van dit Aardewerk, dat men, met volle recht, onder het fraaiste Faijence mag rangschikken, raakte deeze Fabriek allengs in verval, (niet van Kunstprodukten, maar van den nodigen aftrek,) en wel zóó toeneemend, dat zij reeds agt jaaren na derzelve oprichting, ten jaare 1764 namenlijk, gesloten werd. In het zelfde jaar werden alle de nog rijklijk voorhanden zijnde gefabriceerde Stukken, mitsgaders alle de Materialen, en Instrumenten, bij openbaare veilinge, gelijk ook het Gebouw, aan den meestbiedende verkogt; na deeze onderneming binnen den omtrek van tien jaren, den Eigenaren een' aansienlijken schat gekost hadt.

BIJLAGE A II.

ADVERTENTIE IN DE AMSTERDAMSCH E DINSDAGSCHE COURANT VAN 28 MEI 1765:

Jan Bezoet, op de N. Zijds Agterburgwal, bij de Lijnbaansteeg verklaert hierin, te koop te hebben: „alle soorten van Arnheims Aardewerk, zo best als gemeen, na de Saxisch, Fransche en Engelsche Trant, bestaande in Fontijnen, Tafel Serviesen, Beeltjes, Gevogelten, Vrugten, Terrines, Koffy Kannen, Thee Potten, Proefpotjes tot Koffie en Thee, Quispeldooren, en voorts Schotels, Borden, en al wat in eenige Fabriek hier te Lande van dien aard gemaakt word, na de nieuwsten Fatsoenen en tot de laagste Prijsen als bij iemand hier verkogt word, zo ter verzending als bij het Dozijn.”

BIJLAGE B.

Dank zij Dr. H. E. van Gelder is in het Haagse Gemeente-Archief gevonden:

AKTE D.D. 10/5/1765. NOTARIEEL ARCHIEF 's GRAVENHAGE.
Inv. no. 3439, door J. Muller.

Ophuiden den Tienden Meij 1765 Compareerden voor mij Lambertus Sijthoff, Notaris Publicq bij den Hove van Holland Geadmitteert, in 's Gravenhage resideerende, ter presentie van de naargenoemde Getuigen, De Heeren Samuel Jacob Hanau, woonende te Arnhem ter eenre, en Hartog Marcus, woonende te Amsterdam, ter andere Zijde, beide aen mij Notaris door de Heeren Abraham en Simeon Boas, Banquiers alhier, bekend gemaekt.

Te kennen geevende, dat sij Comparanten bij acte, den 24 November 1758 onder hunne handteekeningen binnen Amsterdam voorn^t Gepasseert, met elkanderen sijn Geconvenieerd

weegens het opregten van een Fabricq van Delfsch Porcelijn, onder anderen daer bij in substantie is gestipuleert, dat het aen den Eersten Comparant soude vrijstaen sig met relatie tot de voorsz Fabricq, ook te mogen engageeren met imand anders, sonder gehouden te sijn daer van aen den tweeden Comparant kennis te geeven; sodanig nogtans, dat ingevalle van sulck een engagement, hij eerste Comparant verpligt soude sijn Jaerlijx aen den tweeden Comparant uittekeeren een vierde Part van sijn Comparants aendeel in de Winst, of wel een agtste in het geheel, sonder dat hij tweede Comparant sig met de voorsz Fabricq soude behoeven te bemoeijen of eenige Penningen daer voor uitteschieten.

Dat hij eerste Comparant sig in den Jaere 1759 tot het aengaen van de voorsz Fabricq binnen de stad Arnhem hebbende geëngageerd met de Heer Jan van Kerkhof en dienvolgende, ingevolge van de voorsz gemaekte Conventie, verpligt sijnde aen den tweeden Comparant uittekeeren het geene so even is gesegd, so verklaerde hij eerste Comparant als nu voor hem en sijne Erfgenaemen sig bij deese te verbinden om het voorsz Vierde Part van sijn Comparants aendeel in de winst of wel een agtste in 't geheel welke, na aftrek van alle Onkosten, sal koomen te Provenieeren, Jaerlijx aen den laesten Comparant te sullen voldoen in de Maend Januarij van ieder Jaer, waer van het eerste sullende verscheinen in Januarij 1766: egter niet eerder betaelbaer sal sijn dan in Januarij 1767 en soo vervolgens van jaer tot jaer, te weeten altoos een jaer ten agteren. Dat hij eerste Comparant of sijne representanten met de voorsz betaeling in voege als voren niet alleen sal continueeren geduurende het Leeven van hem laesten Comparant, maer ook so lange sijn laeste Comparants jeegenwoordige Huisvrouw in leeven sal sijn, ja zelfs nog een tijd van Twaelf Jaeren naer het Overleiden van de Langstleevende van hun ingevalle er kind of kinderen uit hun Huwelijck mogten nableiven: dog geene kind of kinderen nablijvende, of dat deselve binnen de voorsz tijd van twaelf Jaeren mogten weesen overleeden, dat alsdan aen den Inhoud van deesen Contracte gerekend sal werden voldaan te sijn en hetselve aenstonds geheel en al sal koomen te cesseeren.

Voorts werd Geconditioneert, dat ingevalle hij laeste Comparant voor sijne voorn Huisvrouw mogte koomen te Overleiden deselve sijne Huisvrouw, nog ook sijne Kinderen van den Eersten Comparant of desselvs Representanten nboijt sullen vermogen te vorderen eenige de allerminste Reekening of specificatie van de voorsz Jaerlijxe Winsten, hoe ook genaemd maer dat sij sig te vreden sullen moeten houden met het geene haer of hunlieden, ter dier saake, door den eersten Compt of sijne representanten ingemoede sal werden voldaan en overgegeeven.

Dat wijders hij laeste Comparant nog sijne Huisvrouw of Kinderen dit Contract of wel de actie, die hij uit hoofde van het selve teegens den eersten Comparant of desselvs representanten is hebbende, aen niemand sal vermogen te verkoopen, Transporteeren of verpanden, onder wat benaeming zulx ook soude moogen sijn, en dat ingevalle zulx, niettegenstaende deese speciale Conventie, t'eeniger tijd door een van hunlieden mogte werden getenteert, het voorsz Contract met den dag van sodanigen Verkoop, Transport of Verpanding gehouden sal worden voor kragtelooos en van geener Waerde, en den eersten Comparant als dan van alles Ontslagen sal weesen.

Eindelijk Verpligt sig de laeste Comparant omme ingevalle hij t'eeniger tijd sig insgelijx met den een of ander tot het Opregten van een diergelijcke Fabricq mogte engageeren, 't welk hem door den eerste Comparant volkomentlijk werd toegestaen, mits dat zulx niet geschiede binnen de meergemelde Stad Arnhem, hij laeste Comparant aen den eersten Comparant, mitsgaders aen sijne Huisvrouw of Kinderen, op deselfde wijze als so eeven ten aensien van hem laeste Comparant is gesegd, insgelijx sal uitkeeren een Vierde Part van des tweede Comparants Suivere Winsten in soodaenigen Opteregtene Fabricq, en zulx al meede op deselfde tijd, wijze en Conditien, als boven gemeld.

Verbindende sij beide Comparanten tot nakoming van 't geene voorsz is, hunne Persoonen en Goederen, deselve stellende ten bedwang van alle Regten en Regteren, en Hoogen Raede en specialijck van den Hove van Holland, onder Overgifte van sig in den inhoud en tot nakoming deses bij den voorsz Hove of Hoogen Raede vrijwillig te laeten Condemneeren, daertoe Consti-

AFB. 9. EETSERVIES VAN ARNHEMS AARDEWERK. VEELKLEURIG, KLEIN VUUR. GEM. MUS. ARNHFM EN R. M. AMSTERDAM.

tueerende bij deese Otto Frederik Van der Spijk, Bauco Roelof van der Meulen en Simon van Son, Procureurs voor de voorsz. Hoven, te saemen en ieder van hun in 't bijzonder, so omme de Condemnatie te versoeken, als daer inne te Consenteeren.

Aldus Gedaen en Gepasseerd in 's Gravenhage ter presentie van Marcus Sijthoff, en van Willem van Alphen, als Getuigen.

w.g.
S. J. HANAU
HARTOG MARCUS
MARCUS SIJTHOFF
J. W. VAN ALPHEN
L. SIJTHOFF
1765 Nots. Pubq.

BIJLAGE C.

COMMISSIE EN POLITIEBOEK ARNHEM. 1763, 1764 & 1765. deel XVIII.

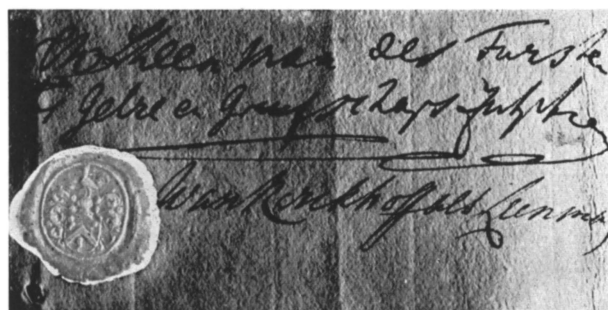
Dank zij Mr. A. P. van Schilfgaarde, Provinciaal en Gemeente-Archivaris te Arnhem, is in het Archief aldaar gevonden:

fol. 79. Praess: Otters, Cas, Bentinck, Gaymans, van Hamel, G. Brantsen, Bongard, van der Hoop, H. Brantsen.

Den 18 November 1763.

Ingekoomen en ter vergadering geleesen sijnde de requeste van Johan van Kerckhoff, sijnde van de Roomsche Religie, daar bij te kennen gevende, dat hij voor eenigen tijd met groote kosten

alhier heeft opgericht een Fabriecq van Porselein of Fajjence en deselve in complete ordre gebragt, dat daardoor veele Luiden niet alleen aan de kost helpt maar dat ook daarom verscheide vreemdelingen sig alhier geetabliseert hebben: versoekende om die reeden, dat aan hem Suppl.: (om daardoor als andere Borgers van het regt van vrijdom op de Tollen te kunnen jouisseeren) op de een of andere wijze het Borgerschap deeser Stad mag worden geaccordeert ten einde alhier met sooveel te meer effect sijn Negotie teegens andere te kunnen voortsetten en stand te doen houden: Hebben Haar WelEd. en Achtb: na gehoudene deliberatie goedgevonden eer en bevoorens op dit verzoek te disponeeren, dat deese Requeste sal gestelt worden in handen van eenige Gecommitteerdens uit Haar WelEd: en Achtb: midden, om hetselve te ondersoeken en examineeren en vervolgens Haar WelEd: en Achtb: te dienen van Haar Consideratien en Praeadvijs, waartoe versogt en gecommitteert sijn de Heeren Regeerende Borgemeester Otters, mitsgaders de Heeren Mede Schepenen Bentinck, van Hamel en Brantsen.

HANDTEKENING EN ZEGEL, MET HAAN ALS HELMTEKEN, VAN J. VAN KERCKHOFF.

In het openbare leven werden de Katholieken nog steeds in de 18de eeuw als burgers van de tweede of lagere orde beschouwd. Zoo werd in Arnhem, gelijk G. J. Timmer en J. G. Verhoeven¹⁷⁾ vermelden, in 1747 aan Katholieken, Joden, Lutheranen en Menisten nog slechts het klein burgerschap verleend, aan de Lutheranen en Menisten voor f 45,—, aan de Joden en Katholieken voor f 211,—. Dit recht ging voor hen niet op hun kinderen over; zij werden in geen gilden opgenomen en hun kinderen hadden geen recht op plaatsing in het burgerweeshuis.

Zelfs weigerde de stadhouder de Arnhemse R. Katholieken in 1747 nog het lidmaatschap der burgerwacht; wel mochten zij flink betalen voor bewapening. Men zal de naam van Johan van Kerckhoff dan ook te vergeefs in de gildenboeken zoeken en zijn wapen niet vinden op de zilveren gilden- of Hens-bekers van Arnhem.^{17b)}

BIJLAGE E.

HANAU 1661—1806 EN FRANKFORT a./M. 1666—1772 ALS CERAMIEKCENTRA

In de 16de en 17de eeuw bestonden reeds betrekkingen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden met Frankfort en omgeving. Zijn niet, reeds in de 16de eeuw vele uit de Nederlanden in het begin van onze 80-jarige oorlog om godsdienstige redenen uitgeweken naar de stad aan de Main? In Frankfort, het bolwerk der Lutheranen, heeft men deze Hervormden en leden der église Wallonne niet altijd met open armen ontvangen!

¹⁷⁾ Timmer en Verhoeven: Uitg. uit Arnheims Katholiek Verleden, Arch. DgH 1937.

^{17b)} Aan de andere kant bestonden in de overwegend R.K. landen als b.v. Oostenrijk in dezelfde tijd evenzo belemmeringen voor de protestanten. (Zie art. Prof. Dr. G. A. Lindeboom, Trouw 1954).

Men vreesde concurrentiestrijd, zodat zij, dank zij de vorst van Hanau, zich in 1597 in de Neu-Stadt van Hanau mochten vestigen.

Zoals Ernst Zeh ons mededeelt ¹⁸⁾ was dit de reden dat een der oudste Duitse fayencerieën niet voor het eerst te Frankfort doch te Hanau werd opgericht.

In 1661 richtten twee Nederlanders, Daniël Behagel en zijn zwager Jacobus van der Walle, gehuwd met de stiefzuster van Behagel Joanna Simons van Alphen een aardewerkfabriek te Hanau op. Deze reisden naar Holland om daar arbeiders te zoeken o.a. Philip West, Jan van Lotte en Johan Bally. In 1725 wordt Henrich Simons van Alphen directeur der fayencerie, terwijl diens zoon Hiëronymus van Alphen, niet te verwarren met onze bekende kinderdichter, die een halve eeuw later leefde, hem in 1740 opvolgde. Door concurrentiestrijd met de fabrieken van Offenbach en Frankfort had Hiëronymus van Alphen nog maar 18 arbeiders in 1770 tegen 40 vroeger.

Zijn twee dochters zetten de fabriek voort na zijn overlijden in 1775, totdat deze in 1801 wordt opgeheven. In 1749 probeerde Hiëronymus van Alphen Höchster arbeiders naar Hanau te halen. Dannhöfer blijft Höchster getrouw, maar Christian Gottlieb Kuntze gaat wel erheen.

In de naamlijst der Hanauer arbeiders van Zeh komen die van de Arnhemse ook niet voor, behalve die van Kuntze. Het is ook ons niet gelukt te bewijzen dat S. J. Hanau zeker uit de gelijknamige stad kwam. Toch bestaat de waarschijnlijkheid hiervan zooals men ons in die stad mededeelde.

In Frankfort, waar aan Behagel en v. d. Walle geweigerd werd een fayencerie op te richten, krijgt pas vijf jaar later Johan Simonet uit Parijs, die in Hanau had gewerkt in 1666 concessie voor 6 jaar. Tevoren bestond er 3½ jaar reeds een fabriek in Heusenstamm waar allerhand „porzellainen Geschirr” gebakken werd.

Riesebieter deelt mede, dat tussen Hanau en Frankfort steeds regelmatig een heen en weer trekken van schilders heeft plaats gehad. Daaruit volgt ook, dat een nauwkeurige scheiding van Hanauer en Frankforter producten, zelfs als zij schilderssignaturen dragen, zeer moeilijk is, vooral daar bij beide fabrieken het in blauwe kleur schilderen beoefend werd.

Riesebieter wijst erop, dat er meer dan in Hanau het Delftse voorbeeld werd nagestreefd in het bijzonder wat de glazuur betreft.

Inderdaad zijn er gevallen, dat Delfts en Frankforts niet van elkaar onderscheiden kunnen worden. Het lijkt ook waarschijnlijk, dat grote hoeveelheden van Frankforter aardewerk naar de Nederlanden zijn uitgevoerd. Misschien is dit de oorzaak, dat men hier zelfs thans nog in de handel zoveel Hanauer en Frankforter goed aantreft, dat alles voor Delfts „Hoppesteijn goed” doorgaat. Ook in boerderijen in Noord West Duitsland zijn dikwijls veel zeker-Frankforter stukken gevonden, die volgens Riesebieter, alleen over Nederland daar gekomen zijn.

Ook op Hollandse schilderijen der 17de eeuw treft men Frankforter fayence aan.¹⁹⁾ Zeh wijst erop, dat men te Delft de z.g. „kwaart” als een buitenste glazuurlaag gebruikte waardoor Delft brillanter glazuur heeft dan Frankfort. Verder zou in Frankfort minder de donkerblauwe en de mangane trek gebruikt zijn dan in Delft, ook treedt aldaar de paarse nuancering meer op de voorgrond. De typische Ming-décors van de Wan li-periode (1573—1620) komen bij beiden voor: lotusbloemen, zittende Chinezen in landschap, watervogels, herten en vruchten, waarvan Frankfort de typische ploischotels, navel-schotels en décors doorlopende van de spiegel van het bord op de randen meer heeft toegepast dan Delft.

De Enghalskrugen, die later bij zo menige Duitse fabriek voorkomen zouden van de z.g. Delftse „Vermeerkanen” zijn afgeleid volgens Riesebieter. In Frankfort werd in hoofdzaak

¹⁸⁾ E. Zeh, Hanauer Fayence, Giessen 1913.

¹⁹⁾ In het Städelmuseum te Frankfort was in 1953 op de tentoonstelling van Frankforter Fayence, de collectie Wilh. Kratz, een Hollands schilderij van 1675 van de Delftse meester Cornelis de Man met zeer grote Frankforter vaas. De originele vazen stonden aan weerszijden ernaast!

Verder: litt.: Robert Schmidt: Frankfurter Fayence in Holland in Festschrift des Städtischen Historischen Museums Frankf. a/M. 1928.

AFB. 12. ARNHEMS AARDEWERK, VEELKLEURIG, KLEIN VUUR (GEMERKT MET KLEINE, ROODBRUINE HAAN).
GEM. MUS. ARNHEM, COLL. N. v. G., MUS. CINQUANTENAIRE, BRUSSEL.

alleen in het grote vuur gebakken en in blauw of polychroom beschilderd, slechts weinig in moffelkleuren, terwijl Hanau behalve de techniek van het grote vuur ook die van de moffeloven uitgebreid heeft toegepast. Höchst, daarentegen heeft bijna uitsluitend gewerkt in de moffeltechniek, als navolging van het Meissener porcelein.

BIJLAGE F.

HÖCHST 1746—1800 ALS CERAMIEK-CENTRUM

Gaan wij na welke belangrijke rol de Höchster fabriek bij onze ceramiek gespeeld heeft, dan komen wij tot het volgende: Höchst was na Meissen het belangrijkste ceramiekcentrum in Duitsland in het midden der 18de eeuw!

Gesticht met de bedoeling „porcelein” te maken door J. Ch. Göltz en J. F. Clarus; in 1746 verkreeg A. F. von Löwenfinck toestemming te Höchst een fabriek op te richten.

Er werd de eerste jaren echter uitsluitend aardewerk gemaakt. In 1749 neemt Göltz na een twist met Löwenfinck het leiderschap over tot 1757 en dan volgt de porseleinperiode tot 1800.

Bij Zais vindt men, dat reeds in 1758 een finantiële crisis is opgetreden bij de Höchster fabriek. Dit feit zal Hanau bekend zijn geweest, reden waarom van Kerckhoff en Hanau in 1759 de advertentie in de Frankfurter courant plaatsten om arbeiders uit deze fabriek aan te werven en te lokken.

Dr. H. E. van Gelder zegt in zijn beschrijving van de Haagse Porseleinfabriek (1916), dat er een tweede uittocht van Höchster arbeiders heeft plaats gehad naar de Nederlanden in de zeventiger jaren der 18de eeuw. Voor zover bekend waren het: Frederik Bevering, bloemschilder; Christoph Kilber, geboren te Mentz (Mainz) vormer; Antonie Kissinger, geboren te Mentz, bloemschilder; Johann Philip Miler (Müller) en Johannes Nerwein beide geboortig te Frankenthal. Bevering werd op 28 Mei 1777, de overige op 12 Januari 1778 ingeschreven in de registers

AFB. 11A. STRAATSBURGER MELK-
KAN. H. 14,5 c.M.
STED. MUS. STRAATSBURG.

AFB. 11B. ARNHEMSE KOFFIEKAN.
KLEIN VUUR, POLYCHROOM. H. 33,5
c.M. VROEGER COLL. CLAIMPANAIN, RIJSSEL.

AFB. 11C. HÖCHSTER MELKKAN.
H. 14,5 c.M. STAEDELMUS. FR. A.M.

der toegelaten vreemdelingen in den Haag. Over de dubieuze en wel spionerende rol, die Kilber en Miler voor Lijncker gespeeld hebben in de Loosdrechtse fabriek, heeft van Riemsdijk ons ingelicht.

Volgens Rust hadden deze Duitse employé's van Lijncker's fabriek hun intrek genomen in de herberg van Gipkes in de Bagijnstraat, dus in de nabijheid van hun werk.

De corzaak van deze tweede uittocht was wederom een financiële crisis te Höchst, zoals men bij Zais kan vinden.

Lijncker gebruikte voer zijn porselein uit Doornik het pâte tendre, maar het pâte dure haalde hij uit Duitsland, om dit in zijn fabriek later over te decoreren. Zowel uit Meissen, Ansbach en Volkstedt kwam dit pâte dure. Van de eerste twee steden weten wij dit door de merken, van de laatste uit de archieven.

Maar ook uit Höchst heeft Lijncker porselein laten komen. Wij vonden een grote chocoladekop en schotel, zeer fijn met typische Haagse vogels gedecoreerd, waarvan de kop onder glazuur heeft: het blauwe Höchstster rad en het ingeponste Höchstster vormersmerk I.N. terwijl bovenglazuurs staat S : S, 17^{11/18} 82, daaronder de Haagse ooievaar, waarvan de grond waarop deze staat over het Höchstster rad is geschilderd. Van Gelder noemt Simon Schaarberg als miniaturist als lid der Haagse schilders confrerie. De schotel draagt de Höchstster merken niet, maar is blijkbaar door dezelfde hand beschilderd.

De kop is dus zeker zowel wat vorm als substantie betreft een Höchstster product, maar overgedecoreerd in Lijncker's fabriek op 18 November 1782 door de Hagenaar Simon Schaarberg. Zais vermeldt, dat van de 38 Aktionären, handelsagenten der Höchstster fabriek er 12 in Holland waren gevestigd. Twee zelfs dichtbij de grens, n.l. in Aken en in Elten vlak bij Arnhem, zodat het contact tussen Arnhem en Höchst daardoor ook al groot kan geweest zijn. Op 2 Nov. 1773 werd te Rotterdam een grote porseleinloterij gehouden waar voor f 12.000,— aan Höchstster porselein werd aangetroffen.

Verder beschrijft Michel Oppenheim²⁰⁾ de invloed van Höchst zelfs op het Delftse aardewerk, zich uitend in verschillende witte Delftse beeldjes, die geheel een copie zijn naar de witte

²⁰⁾ M. Oppenheim, Zeitschrift für Keramikfreunde I, 1953 Sept.

Höchster porseleinen statuetten, het zijn: een Boccaccio-groep en een paar: jongen en meisje met bloemen in schort.

Tenslotte wat de fabrieken te Weesp en te Ouder-Amstel betreft: Heeft niet Louis Gerverot zelf in die tijd eerst te Höchst gewerkt, alvorens te Weesp en later te Loosdrecht de artistieke leiding op zich te nemen?

Van Weesp is ook in de Duitse literatuur te vinden, dat Nicolaus Paul eerst in Berlijn had gewerkt. Ottema vond, dat hij door Theodorus Onrust te Weesp wordt genoemd in een mededeling. Door Mej. Minke de Visser wordt geopperd, dat Johann Philipp Miller (waarschijnlijk Müller) uit Höchst later, na eerst in den Haag en Loosdrecht te hebben gewerkt, tenslotte ook in de beide Amstelfabrieken is geweest.

BIJLAGE G.

STRAATSBURG 1721—1781 ALS CERAMIEK CENTRUM EN CORRELATIES MET HÖCHST

Wat nu de correlaties tussen de steden Höchst en Straatsburg betreft, diene het volgende: De stamvader Charles François²¹⁾ Hannong van het illustre geslacht der plateelbakkers in de hoofdstad der Elzas, geboren te Maastricht uit het huwelijk van een Spanjaard en een Hollandse, komt in 1709 te Straatsburg na te voren te Keulen een pijpenfabriek gehad te hebben en nog enige tijd daarna te Mainz vertoefd te hebben.

In 1721 komt in associatie met de schilder J. H. Wachenfeldt uit Anspach de Stichting der beroemde manufactuur tot stand. Van 1721 tot 1740 is het eerste décor der fayence „au galon et au lambrequin bleu” naar het voorbeeld van Rouen en Delft. In 1724 komt de stichting te Hagenau, in 1732 laat Charles François zijn fabrieken aan zijn zonen Paul-Antoine die van Straatsburg en Balthasar die van Hagenau over.

Onder Paul Hannong beleeft de fabriek haar hoogtepunt.

Van 1740 tot 1745 komt de periode der polychromie en in het grote vuur gebakken stukken.

Van 1744 tot 1748 het décor de fleurs des Indes: een navolging van het Kakiemon-décor zoals Chantilly dit décor bij het porcelaine tendre aangaf.

In 1748 worden voor het eerst geïntroduceerd de in het kleine vuur gebakken „fleurs fines” naturalistes de Strasbourg of „fleurs d'Alsace”.

Hierbij wordt nog onderscheid gemaakt tussen de „fleurs chatironeés et non-chatironeés” d.w.z. met en zonder trek. De invloed dezer bloemen op de ceramiek van geheel Europa wordt door Hans Haug uitvoerig beschreven²²⁾. Zeer fraai en overzichtelijk heeft hij deze invloed getoond in het Palais de Rohan, het gemeente-museum te Straatsburg.

Toen in 1751 de eerste pogingen te Straatsburg gedaan werden om in Frankrijk het pâte dure porselein te maken, traden de moeilijkheden met de fabriek te Vincennes op. Deze toch had het staatsmonopolie om dit porselein te maken. Dit leidde tot de oprichting ener fabriek te Frankenthal in het naburige Duitsland. In 1748 kwam het eerst te Straatsburg Christian Wilhelm von Löwenfinck en in December 1749 de veel belangrijker broeder Adam Friederich von Löwenfinck uit Höchst. Tegelijkertijd verschijnen er in dezelfde fabriek, alle uit Höchst, de chemist Ringler, de schilder Roth en de modelleur Lanz en de jongste broer der Löwenfincks Karl Heinrich. Adam Friederich von Löwenfinck wordt dan directeur, eerst te Straatsburg, later te Hagenau. Door de vondst der arbeiders uit de Goppert-groep, die later te Arnhem komen in 1760, maar die allen zowel te Höchst als te Straatsburg zijn geweest, blijkt dat heel wat meer correlaties tussen deze twee steden moeten hebben bestaan.

²¹⁾ Zie: Hans Haug: Les fayences et porcelaines de Strasbourg 1922 en 1950.

²²⁾ H. Haug. „La rose de petit feu”, essai sur le décor floral de feu, de moufle dans les faienceries du XVIIIe siècle in: Archives alsaciennes d'histoire de l'art IX (1930), p. 113.

Als sprekend bewijs van deze correlatie kunnen de twee bijna gelijke melkkannen gelden, waarvan wij de ene, gemerkt met het H6chster rad, gemaakt tussen 1746 en 1750, vonden in het St6delmuseum te Frankfort en de andere als product der fabriek van Paul Hannong in het Palais de Rohan te Straatsburg, gemaakt tussen 1748 en 1760. Plaatsen wij de koffiekann der Arnhemse fabriek daarnaast, destijds uit de Claimpanain verzameling te Rijssel, dan valt de invloed duidelijk van de twee vorigen waar te nemen: de fines fleurs beschildering in het kleine vuur en de gemodelleerde roos als bloemknop. (Afb. 11 a, b, c).

Welke van de twee melkkannen nu de eerste is geweest, zal nu wel moeilijk uit te maken zijn. Volgens Haug is het Straatsburgse model het eerste geweest, daar het model6 van de roos op het deksel veel fijner is dan bij het H6chster product.

Onder invloed der H6chster arbeiders komt te Straatsburg wat Haug noemt „un style rocaille assez lourde” et „en baroque”, wat feitelijk verwarring geeft, immers, het is juist de invloed der Zuid-Duitse rococo.

De typische H6chster terrine, die wij ook te Straatsburg aantreffen, kan als voorbeeld hiervan dienen.

Tegen 1760 komen de luchtiger vormen van het Parijse Louis XV en les fa6ons d'argent. Van die tijd begint de slotperiode van Joseph Hannong tot het einde der 18de eeuw. De fleurs fines vieren dan hoogtij, hoewel zij meer fabriekswerk worden dan bij Paul. Joseph had alleen al 70 schilders in zijn fabriek werkzaam.

BIJLAGE H I.

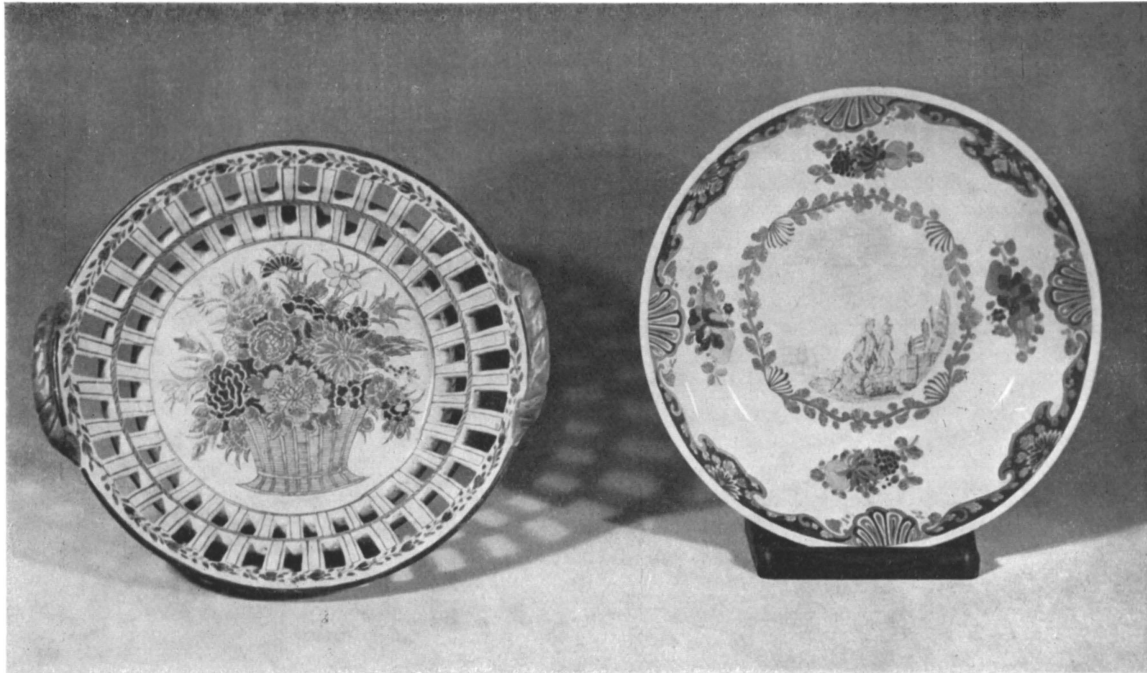
Dank zij Dr. A. Rapp, conservator van het Historisch Museum te Frankfort a/M. is in het Gemeente-Archief aldaar gevonden:

Johann Christian Fernau, Sohn des Johann Christian Fernau, B6rgers und Metzgers in Weilm6nster, getauft am 5.5.1715, heiratet 1740 Anna Christina Freund, Witwe des B6rgers und H6fners Martin Goppert (proklamiert am 30.7.1740, Proklamationsbuch 1739—50, Seite 90). Ein Eintrag im Traubuch ist nicht vorhanden. Vermutlich hat Privattrauung stattgefunden und der Eintrag ist vers6umt worden. Fernau hat am 23.5.1750 den Frankfurter B6rgereid geleistet (B6rgerbuch 1736—49 fol. 119). Die Sammlung der Eingaben an den Rat (Rats-supplikationen) hat vor 1745 kein Register. Eine Eingabe kann nur ermittelt werden, wenn sie unmittelbar am Tage des B6rgereids stattgefunden hat, sonst nur mit l6ngerer Sucharbeit. Von Fernau war an diesem Tag keine Supplikation aufzufinden.

Anna Christina Freund wurde am 22.6.1707 getauft als Tochter des B6rgers und Stadtbauh6fners Johann Karl Wolfgang Freund und der Katharina geborene M6ller (Taufbuch 1706—08 Seite 55). In erster Ehe war sie verheiratet mit Johann Martin Goppert, Frankfurter B6rger und H6fner, geb6rtig aus Landau/Pfalz. Die Trauung mit ihm als dessen zweite Frau hat am 18.10.1729 stattgefunden (Traubuch 1728—35 Seite 148). Goppert ist laut Randvermerk am 20.1.1740 gestorben. Am selben Tag wie die Schwester heiratet ihr Bruder, der B6rger und Handelsmann Johann Bernhard Freund, Maria Salome Goppert, die 1697 geborene Tochter des Strassburger B6rgers und Strumpfstrickers Georg Jakob Goppert.

Aus dem Jahre 1756 liegt eine Eingabe der Anna Christina Fernau vor um Moderation der Schatzung. Als Grund ihrer Bitte gibt sie an: „Durch 6bles Haushalten meines abgewichenen mich b6sslich verlassenen Mannes, des B6rgers und H6fners Fernau” hat sie u.a. Schulden auch R6ckstand an Steuerzahlung in H6he von 35 Gulden 30 Kreuzern und kann „wegen g6ntzlichen Unverm6gens, Armuth auch Nahrungslos” diese Summe nicht aufbringen.

In den Handwerkerakten betreffend die H6fner (Ugb. D 18 Y 3) klagen Darmst6dter H6fner gegen Fernau wegen 6bernahme von Arbeiten in Darmstadt. Fernau gibt zu, dort einen Ofen gesetzt zu haben, wozu die Darmst6dter H6fner nicht f6hig waren, er habe dies aber aus reiner Freundschaft getan und keine Kosten verlangt.

AFB. 12. FRUITMAND EN BORD VAN ARNHEMS AARDEWERK. VEELKLEURIG, KLEIN VUUR, GEMERKT MET GROTE, ROODBRUINE HAAN. MUS. CINQUANTENAIRE, BRUSSEL EN GEM. MUSEUM, ARNHEM.

Johann Georg Goppert ist ein Sohn des Bürgers und Häfners Johann Martin Goppert und der Anna Christina Freund, also ein Stiefsohn des Johann Christian Fernau. Er wurde am 20.8.1731 hier getauft (Taufbuch 1730—32 fol. 502). Eine Trauung konnte weder im Trau- noch im Proklamationsbuch festgestellt werden. Da der Name Schäffer, Schäfer, (nur diese beiden Schreibweisen kommen vor) ziemlich häufig ist und auch eine Anzahl Kinder den Vornamen Anna Maria erhielten, konnte die Herkunft der Frau aus den Taufbüchern nicht eindeutig bestimmt werden. Am ehesten schien die Häfnerstochter Anna Maria Schäffer in Frage zu kommen, die 1740 getauft wurde (Taufbuch 1740—44 Seite 145). Eine Eingabe des Johann Georg Goppert aus dem Jahre 1756 an den Rat brachte Licht in diese Frage und die Erklärung, warum die Kirchenbücher schweigen.

Johann Georg Goppert bittet in dieser Supplikation, die am 19.2.1756 verlesen wurde, um Aufnahme ins Bürger- und Meisterrecht (Ratssupplikation 1756 Band 1 Seite 207 v. 19.2.) „Durch übles Verfahren meines nunmehr abgewichenen Stieffvatters, des Bürgers und Häfners Fernau, gegen mich und Verstossung aus meines Vatters Haus ich mich zu der Fischers Wittib (Witwe) und Burgerin Schäffern begeben, mich allda säuerlich ernährert und mit deren Tochter Anna Maria mich zwar ehelich verlobet, doch bishero die priesterliche Kopulation nicht erfolgt, sondern meine Verlobte vor weniger Zeit niedergekommen“. Goppert bittet trotz dieses Fehltritts in das Bürger- u. Meisterrecht aufgenommen zu werden, da zwar die Reichsverordnung gegen ihn sei, die Geschworenen aber nichts gegen ihn persönlich einzuwenden hätten. Verhandlungen über Goppert in derselben Angelegenheit sind auch bei den Handwerkerakten vorhanden (Ugb. D 18 Nr. 11). Danach lässt sich über Anna Maria Schäffer folgendes ermitteln:

Die Tochter des Bürgers und Fischers Johann Georg Schäfer lässt am 26.1.1756 eine uneheliche Tochter taufen (Taufbuch 1755—57 Seite 215). Im Taufeintrag wird der Vater

entgegen den Gepflogenheiten der Zeit nicht genannt. Die Hebammenbücher und Konsistorialprotokolle, die ausführlich über solche Angelegenheiten Auskunft gaben, sind vernichtet. Dort waren auch die Eheschliessungen verzeichnet. In solchen Fällen sowie bei Privattrauungen ist es des Oefteren versäumt worden, die Einträge im Kirchenbuch nachzuholen. Den Bürgereid hat Johann Georg Goppert am 26.5.1756 geschworen (Bürgerbuch 1750—60 fol. 255).

Dass die Verhältnisse des Häfnerhandwerks in der Mitte des Jahrhunderts keine guten gewesen sind, geht auch aus anderen Akten des Handwerks hervor.

Die Taufe der Frau des *Johann Georg Klugherz* konnte nicht ermittelt werden. Aus der ersten Ehe des Johann Martin Goppert sind Taufeinträge nicht vorhanden, während aus der zweiten Ehe eine Reihe von Kindern hier getauft sind. Im Jahre 1734 wird am 3.9. dem Ehepaar eine Tochter Maria Katharina getauft (Taufbuch 1733—35). Vermutlich ist dies die Gesuchte und es liegt bei einem der Einträge eine Verschreibung des Namens vor. Eine Trauung Klugherz-Goppert konnte weder im Proklamations- noch im Kopulationsbuch ermittelt werden.

Ueber die Familie *Kuntze* finden sich Angaben in Zülch's Künstlerlexikon auf den Seiten 583, 588, 597 und 598. Dem Goldarbeiter Johann Philipp Kuntze wird hier eine grosse Anzahl von Kindern geboren, darunter Christian Gottlieb am 24.4.1736 (Taufbuch 1736—38 Seite 112) als erstes Kind zweiter Ehe. Die zweite Ehe, die bei Zülch nicht erwähnt wird, hat Johann Philipp Kuntze am 10.3.1735 mit Maria Kath., der Tochter des Chirurgen Ewald Kehvel geschlossen (Traubuch 1728—35 Seite 632). In den Taufeinträgen seiner beiden letzten Kinder 1742 und 1744 wird Johann Philipp Kuntze auch Emailmaler genannt. Die Taufen Franz und Igel Kuntze konnten nicht ermittelt werden.

Bijlage H II

Dank zij Hans Haug, Directeur van het stedelijk museum Palais de Rohan te Straatsburg is in het kerkregister der Lutherse Neukirche aldaar gevonden:

Johann Georg Klugherz était né en fin de Mai 1738, baptisé à l'église du Temple Neuf, protestant et luthérien, le 30 Mai. Il ne sort pas d'un milieu des céramistes. Son père était jardinier, ses parrains: Joh. Georg Frauch, bourreau (Scharfrichter) et Joh. Rieder, chirurgien.

In Thieme-Beckers Künstler Lexikon vindt men, dat het kunstenaarsgeslacht Schübler oorspronkelijk uit Neurenberg komt. Genoemd worden: Andreas Georg Schübler, werkzaam aldaar van ± 1725—1750 als graveur van illustraties voor ornamentboeken en voorbeelden voor schrijnwerkers en Johann Jakob Schübler als graveur van ontwerpen en ornamenten voor schrijnwerkers, tuin- (zonnewijzers) en binnenhuis-architectuur.

Zeer waarschijnlijk zal Ulrich Jakob Schübler, afkomstig uit Neurenberg en in 1760 te Arnhem gekomen, uit deze familie stammen.

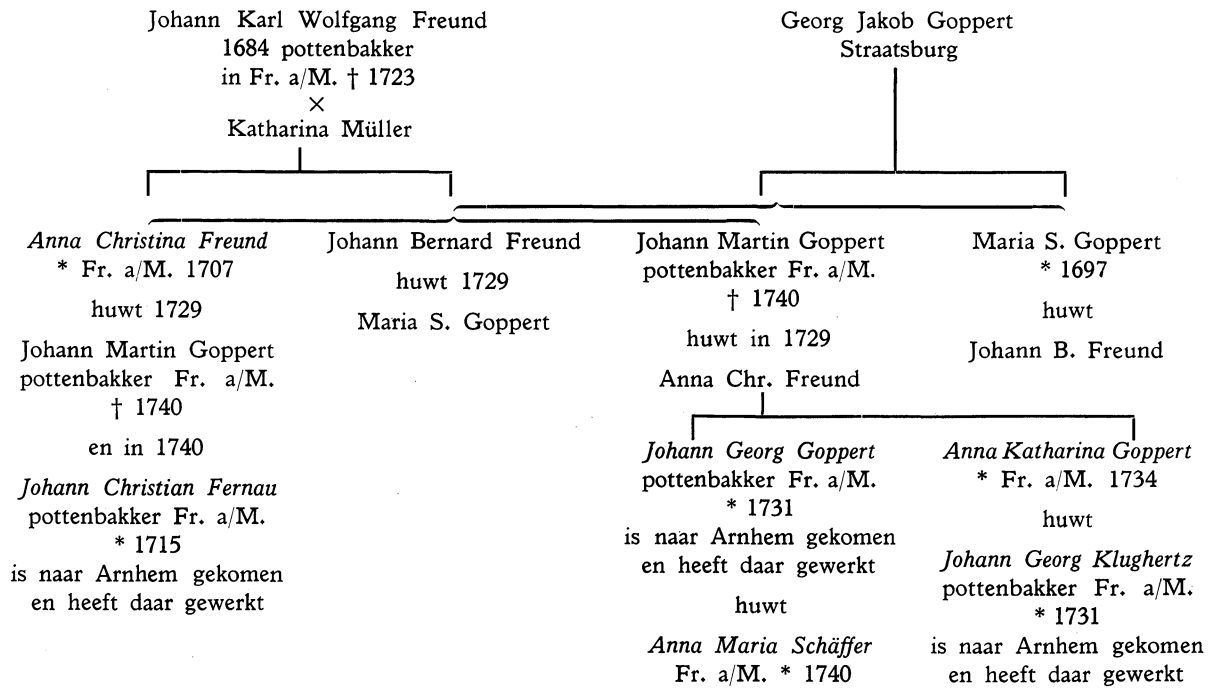
De volgende familiegroep, die te Arnhem komt in 1760, 1761 en 1763 is die van Freund-Goppert. Zoals men uit de archiefvondsten te Frankfort kan zien, komt de groep Freund uit deze stad, maar die van Goppert uit Straatsburg.

De grootvader Johann Karl Wolfgang Freund wordt door Riesebieter als arbeider in 1684 in de fayencerie te Frankfort genoemd, terwijl ook het gemeente-archief dier stad hem als zodanig vermeldt. Evenzo noemt dit archief zijn schoonzoon Johann Martin Goppert en zijn kleinzoon Johan Georg Goppert als pottenbakker aldaar. De kleinzoon met zijn vrouw en zijn moeder, voor de tweede maal gehuwd met Fernau kwamen allen in 1760 te Arnhem.

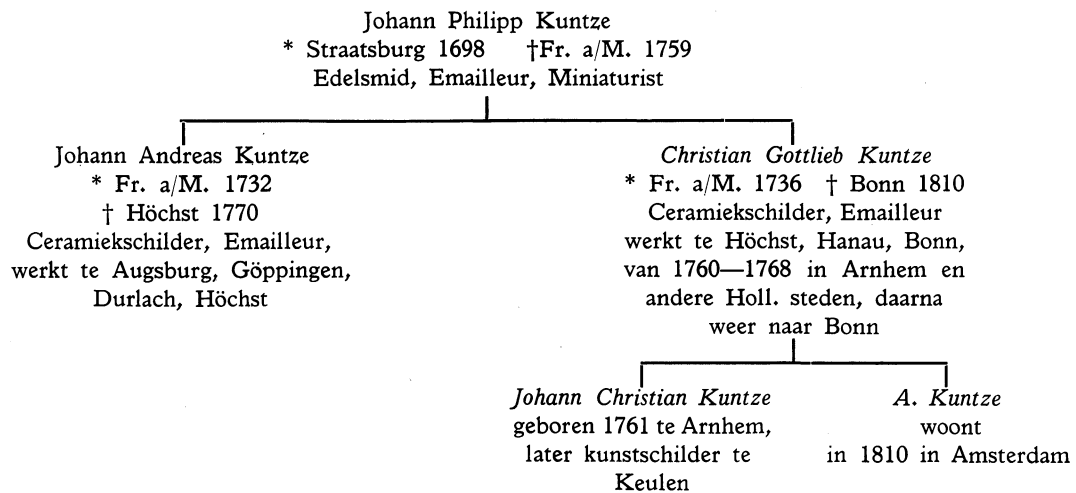
Wat de familie Kuntze betreft: uitgebreide literatuur vindt men daarover bij H. S. Hüsgen: Artist. Magazin, Frankfort 1790, bij Ph. F. Gweimer Kunst und Künstler in Fr. a/M.; bij A. Demmin, Zais en Riesebieter. Ook hieruit blijkt hoe deze Kuntze-groep zowel met Straatsburg als met Frankfort betrekkingen heeft. Deze Kuntze-groep heeft als ceramiekschilders in Höchst en in Hanau gewerkt.

Door deze archiefvondsten zijn wij in staat de volgende stambomen samen te stellen:

GROEP FREUND—GOPPERT.

GROEP KUNTZE.

The English résumé of this article will be given at the end of the second part, which will be published in the next issue.